

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De geest van het Oude Loo. Juliana en haar vriendenkring 1947-1957

Bree, J.T.L.M. van

Citation

Bree, J. T. L. M. van. (2015, June 24). *De geest van het Oude Loo. Juliana en haar vriendenkring 1947-1957*. Uitgeverij Conserve, Schoorl. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/33647>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/33647>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/33647> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Bree, Han van

Title: De geest van het Oude Loo. Juliana en haar vriendenkring 1947-1957

Issue Date: 2015-06-24

Het hofconflict van Hofland tot heden

Na de laatste Oude Loo-conferentie werd het betrekkelijk stil rond Hofmans en haar 'kring'. Pas dankzij het boek Tegels lichten van Henk Hofland kwamen de gebeurtenissen van 1956 en daarmee ook de Oude Loo-conferenties opnieuw in de belangstelling. Sindsdien is de communis opinio dat de prins de op hol geslagen Juliana via zijn perslekken weer bij zinnen bracht, zodat zij brak met die bemoeizuchtige, zweverige Hofmans-kliek en die vermaledijde Oude Loo-conferenties. De afgelopen jaren is in diverse publicaties getracht dat beeld te nuanceren – zoals blijkt uit een overzicht van hoe sinds 1972 in met name wetenschappelijke studies over de kwestie is geschreven.

Nadat de commissies hun werk hadden gedaan en Juliana zich min of meer bij de uitkomsten had neergelegd, verdween de hofcrisis naar de achtergrond. Het zilveren huwelijk van Juliana en Bernhard werd in 1962 op uitbundige wijze gevierd. Naar buiten toe moest de schijn worden hooggehouden dat de echtelieden weer innig verenigd waren en dat hun relationele problemen definitief tot het verleden behoorden. In feite bleef de prins vreemdgaan,¹ maar dat bleef grotendeels buiten de publiciteit. En daarna waren er andere perikelen aan het hof die alle aandacht van de pers opeisten: in 1964 de verloving van prinses Irene met de rooms-katholieke Spaanse troonpretendent Carlos Hugo de Bourbon de Parme en een jaar later de ophef rond het voorgenomen huwelijk van prinses Beatrix met de West-Duitse diplomaat Claus von Amsberg.

Hofland licht tegels

H.J.A. Hofland komt de eer toe als eerste serieus te hebben geschreven over wat toen nog de Hofmans-affaire heette. In 1972 stelde hij in zijn boek *Tegels lichten* dat de pers in 1956 vrijwel collectief had gefaald door er het zwijgen toe te doen. Daarnaast schetste hij een uitermate negatief beeld van Greet Hofmans, die volgens hem een grote invloed op Juliana had. Met haar 'hocus-pocus-pas' was Hofmans de kwade genius achter het conflict tussen koningin en prins. Hofland plaatste 'Raspoetin' Hofmans, 'evangelist' Kaiser en de 'esoterische' Oude Loo-conferenties binnen de pacifistische Derde Weg, net als *Het Parool* in 1952 had gedaan in het commentaar 'A queer country'.

Deze visie op Hofmans en het Oude Loo zou in de jaren daarna worden

overgenomen door andere auteurs, zoals de duo's Schenk & Van Herk en Arlman & Mulder.² Ook politici als W.F. de Gaay Fortman zag in Hofmans een intrigante, die 'heel andere doelen had dan een oplossing te vinden voor het gebrek van Marijke, zoals ze toen heette. Ik geloof dat de koningin door haar behoorlijk het hoofd op hol is gebracht'. De ARP'er voegde daar in zijn levensverhaal *Gaius* nog aan toe: 'juffrouw Hofmans had een funeste invloed op het denken over de Oost-Westverhouding en daarmee op de politiek van dat ogenblik'. Om vervolgens te concluderen: 'Deze invloed strekt zich uit tot Juliana, wier pacifistische en neutralistische denkbeelden erdoor worden aangewakkerd. Dit leidt tot grote spanning binnen haar huwelijk en hofhouding en allengs ook met het kabinet'.³

Willem Drees leek dat standpunt over Hofmans en haar invloed op de vorstin te delen. 'Zij trachtte naar alle kanten haar inzichten te doen uitkomen en geraakte daardoor steevast in moeilijkheden. Zij zette de koningin ook op tot grotere hardnekkigheid in het overleg met Stikker over de redevoeringen die de koningin in Amerika zou houden. Ja, dat was dus een heel ernstige zaak.' In zijn 'levensschets' borduurt de oud-minister-president daar in 1985 nog op door. 'De invloed van de gebedsgenezers geraakt op een haast Raspoetinachtig niveau en Greet Hofmans woont zelfs van 1948 tot 1950 op paleis Soestdijk. In dat jaar wordt zij door prins Bernhard echter buiten de deur gezet. De prins-gemaal ziet met lede ogen toe welk een invloed Hofmans op zijn echtgenote uitoefent en bovendien onderkent hij de gevaren die de vrouw voor zijn huwelijk betekent'.⁴

Terugkijkend reduceerde Willem Drees de hele affaire tot 'een moederlijke kwestie'.⁵ Juliana zou in gewetensnood zijn gekomen doordat zij tijdens haar zwangerschap rode hond had opgelopen en zo de vrucht in haar schoot had beschadigd. De nadruk kwam daarmee te liggen op de vrouwelijke zwakte van Juliana, terwijl met geen woord gerept werd over Bernhards buitenechtelijke escapades of diens politieke opvattingen.

Wagenaar stelt de genderkwestie

Dat is ook het oordeel van Marja Wagenaar in haar proefschrift over de Rijksvoorlichtingsdienst. 'Achteraf is Drees ervan overtuigd dat het conflict is terug te voeren op de moederlijke bezorgdheid van de vorstin over de oogkwaal van Prinses Marijke en niet op verschil van inzicht over staatsrechtelijke kwesties.' Wagenaar was overigens een van de eersten die het overspel van prins Bernhard bij de beschouwing betrok. 'Of alleen de moederlijke overbezorgdheid van de vorstin een rol heeft gespeeld in de crisis tussen haar en haar echtgenoot of dat ook de vermeende buitenechtelijke escapades van Prins Bernhard daarbij een rol hebben gespeeld blijft de vraag'.⁶ In een noot voegt zij daar nog de bedenking aan toe: 'Het is passend bij de tijdsgeest van de jaren vijftig om de oorzaak van huwelijksproblemen vooral bij de vrouw te zoeken en de wijze waarop zij invulling geeft aan haar partnerschap en moederschap'.⁷ Ook stelt zij nog: 'Of Greet Hofmans daadwerkelijk een grote

invloed heeft gehad dan wel dat zij als zondebok en bliksemafleider is gebruikt om de monarchie, verpersoonlijkt in Koningin Juliana en Prins Bernhard uit de wind te houden, blijft de vraag'.⁸ Ondanks de vele vragen luidt ook Wagenaars stellige conclusie: 'Uiteindelijk vormt het contact met de gebedsgenezeres de aanleiding tot een huwelijks crisis tussen Koningin Juliana en Prins Bernhard'.⁹

Bij voortdurende wordt verondersteld dat Hofmans grote invloed op Juliana wist uit te oefenen, ook op de politieke denkbeelden van de vorstin, en dat dát de kern was van het conflict van 1956 – de 'gender'-bedenkingen van Wagenaar ten spijt.¹⁰ Zonder een spoor van bewijs wordt steeds maar weer over het staatsbezoek aan de VS in 1952 gemeld dat 'in de speeches van Koningin Juliana duidelijk de invloed van Greet Hofmans waarneembaar' was.¹¹

Dat laatste was onderdeel geworden van de canon rondom Hofmans en de crisis van 1956. Er wordt steevast een link gelegd tussen wat er in 1951/1952 was gebeurd (de conflicten die Juliana uitvocht met het kabinet over de te houden redevoeringen in de Verenigde Staten en de gratieverlening van oorlogsmisdadiger Willy Lages) en de crisis van 1956. De staatsrechtelijke botsingen tussen de koningin en het kabinet-Drees II worden zo een voorafschaduwing van de huiselijke confrontaties tussen Juliana en Bernhard. De grote vraag is of die twee zaken met elkaar te maken hebben. Volgens Drees was dat niet het geval. Hij meende dat de constitutionele kwesties in 1952 waren afgehandeld en dat er in 1956 sprake was van een privéconflict. Maar dat was niet de perceptie van de meeste beschouwers, die Hofmans en de Oude Loo-groep zagen als de verbindende schakels tussen beide zaken.

Berteke Waaldijk zou de door Wagenaar aangestipte genderkwestie verder uitwerken. Zij wees op het feit dat Juliana haar vrouwelijkheid had benadrukt en zich daarmee kwetsbaar had gemaakt – en door politici niet serieus werd genomen. 'De retorische tegenstelling tussen een idealistische Juliana en realistische ministers van Buitenlandse Zaken vormt een goedkope herhaling van een oud patroon om vrouwen politiek inzicht te ontzeggen: zij zouden te emotioneel zijn.' Waaldijk pleitte voor een herinterpretatie van de Hofmans-affaire en gaf credits aan Juliana-biografen Van Herk en Schenk die in 1980 al het gedrag van Bernhard had geplaatst 'in het perspectief van gekrenkte mannelijke trots die veroorzaakt zou zijn doordat zijn vrouw omging met mensen die hij niet zag zitten'.¹²

Schenk en Van Herk hadden in hun biografie *Juliana, vorstin naast de rode loper* ook onderstreept dat Juliana niet bepaald de weg kwijt was in 1956. 'Er kwamen geruchten, ook uit de kring rondom de minister van Buitenlandse Zaken, mr. J.W. Beijen [sic], die geheel Bernhards visie op de Atlantische politiek deelde, en uit een bepaalde hofklier dat Juliana "ontoerekenbaar" zou zijn, aan "godsdienstwaanzin" leed. Uit haar toespraken van die tijd komt Juliana verre van 'verward' tevoorschijn. Integendeel: met grootse visie, vèr vooruitziend, zag zij de problemen van een krankzinnige wapenwedloop, van de ecologische en klimatologische ontwikkelingen, van energieschaarste, van

schreeuwend onrechtvaardige welvaartsverdeling in de wereld. Ontoerekenbaar?’¹³ Maar deze zienswijze werd vervolgens niet echt opgepikt.

Giebels brengt nuances aan

Wijlen Lambert Giebels gaf als eerste een genuanceerder beeld van het hofconflict in zijn dissertatie over ‘onderkoning’ Beel.¹⁴ Hij omschrijft Hofmans opvallend positief: als iemand die geïnteresseerd was in oosterse filosofieën en een grote mensenkennis had. Ze was ongelukkig met de kwalificatie ‘gebedsgenezers’, want ze bad niet en ze genas niet, maar maakte mensen ‘beter’, dat wil zeggen: zij leerde ze om te gaan met de kwalen die ze hadden.¹⁵ Giebels beschouwde Hofmans vanwege haar boodschap van liefde en licht ook als voorlooperster van de *New Age*-beweging.¹⁶ Hij toonde bovendien aan dat Bernhard tegen Hatch een zeer negatief en onjuist beeld van Hofmans had gegeven – een beeld dat overigens de biografie niet had gehaald, maar dat wel door de prins werd rondgebazuind, zoals onder anderen de Amerikaanse journalist Daniel Schorr zou bevestigen.¹⁷ Volgens Giebels was Hofmans toch vooral een ‘praatpaal voor Juliana’.¹⁸

Giebels schetst ook een ander portret van Juliana dan gebruikelijk. Hij beschrijft de vorstin als een gewetensvolle vrouw, die niet seniel, niet labiel en zeker geen zachtgekookt eitje was. Als een van de eersten spreekt Giebels ook nadrukkelijk niet van een Hofmans-affaire maar van een Soestdijk-crisis, een huwelijks crisis dus. Hij legt daarbij nog wel de nadruk op de politieke meningsverschillen tussen de echtelieden en spreekt over realisten (Bernhard c.s.) versus idealisten (Juliana c.s.), termen die volgens hem beter zouden passen dan de door Harry van Wijnen gebezigde tegenstelling tussen Atlantici en neutralisten.¹⁹ Giebels noemt Juliana’s idealisme overigens apolitiek van aard.²⁰ Wat de Oude Loo-conferenties betreft, tekent Giebels op dat de BVD na 1953 de interesse voor die bijeenkomsten lijkt kwijt te raken en dat ze dus niet (meer) als staatsgevaarlijk werden gezien.²¹

Volgens Giebels stuurde Juliana vanaf de zomer van 1955 aan op een echtscheiding, iets wat minister-president Drees koste wat kost wilde voorkomen.²² De tactiek die Bernhard zou hebben toegepast om de ‘pacifistische brandhaard’ rond het paleis onschadelijk te maken, wordt door Giebels als volgt samengevat: isoleren, incrimineren en ridiculiseren. Een methode die de prins zou hebben afgekeken van de CIA. ‘De *target* – zo moet het waarschijnlijk in CIA-termen worden genoemd – werd Greet Hofmans. Door haar een Raspoetin te noemen werd zij geïncrimineerd en door haar af te schilderen als een hocus pocus bedrijvende toverkol werd zij belachelijk gemaakt.’²³ Giebels prijst Juliana voor haar optreden tijdens het verdere verloop van de crisis. ‘Door de commissie-Beel en door minister-president Drees is, naar het schijnt, op de koningin een zwaar beroep gedaan haar verantwoordelijkheid als draagster van de kroon te stellen boven persoonlijke gevoelens. Juliana heeft deze grootheid van geest op weten te brengen en daarom van de voorgenomen echtscheiding afgezien.’²⁴ Zij betaalde wel een zware prijs. En Drees

– die volgens Giebels door Hofland en Van Wijnen ten onrechte was bekritiseerd omdat hij te weinig doortastend zou zijn opgetreden richting Juliana – kreeg zijn zin: geen echtscheiding, geen abdicatie.²⁵

Mulder en Koedijk voegen een affaire toe

In de voetsporen van Giebels nuanceren ook Gerard Mulder en Paul Koedijk de invloed van ‘handoplegster’ Hofmans op Juliana. Over de toespraken van de vorstin tijdens het staatsbezoek aan de Verenigde Staten in 1952 schrijven zij in hun studie over *Het Parool*: ‘Of deze visies werkelijk zo ingrijpend door Greet Hofmans en de groep op het Oude Loo waren beïnvloed, staat lang niet vast. Desondanks lag het enigszins voor de hand dat de weinige insiders een verband veronderstelden tussen de komst van Greet Hofmans in Juliana’s leven en de koppigheid waarmee de vorstin erop stond haar esoterische ideeën in haar eigen woorden uit te dragen’.²⁶

Het Parool had een opmerkelijke rol gespeeld in de verslaggeving over dat staatsbezoek. Frans Goedhart had, zoals eerder opgemerkt, in die krant zijn ongenoegen over de volgens hem zeer zweverige Amerikaanse toespraken van Juliana geventileerd. Volgens Goedhart liep er een rode draad van Greet Hofmans via Juliana, het Oude Loo en de Derde Weg naar de communistische Sovjet-Unie. Mulder en Koedijk maken duidelijk dat Goedhart jaren later moest toegeven dat hij het verkeerd had gezien. Ook Madelon de Keizer schrijft in haar biografie over Goedhart dat hij in 1956 de visie dat Greet Hofmans ‘een trekpop van bepaalde communisten zou zijn [...] zelf al niet meer geloofde’.²⁷ Maar daarmee trad hij niet naar buiten en zo kon het gebeuren dat zijn achterhaalde visie door velen (onder wie Hofland) zou worden overgenomen.²⁸

In hun studie over *Het Parool* leggen Mulder en Koedijk nog een belangrijk nieuw accent. Zij wijzen nadrukkelijk op de tot dan toe onderbelicht gebleven rol die Gerrie van Maasdijk in het hofdrama zou hebben gespeeld.²⁹ Zij zien de journalist, eigenaar van *De Telegraaf* en kamerheer in buitengewone dienst van Juliana, als een intrigant, als iemand die uit was op macht. Toen de betrekkingen met zijn jachtvriend Bernhard bekoelden, zo stellen Mulder en Koedijk, wisselde hij soepel van kamp en trachtte via Juliana zijn machtsstreven vorm te geven. Hij ging zitten stoken door Juliana in 1955 in te lichten over de buitenechtelijke escapades van haar echtgenoot en wellicht ook over diens vermeende financiële malversaties. Dat zou voor Juliana reden zijn geweest echtscheiding te overwegen. Mulder en Koedijk besteedden uitgebreid aandacht aan de affaire-Sims die, zoals hiervoor beschreven, leidde tot het ontslag van Van Maasdijk.

Mulder en Koedijk voegen aan de Hofmans-affaire en de hofaffaire dus wat zij noemen de affaire-Van Maasdijk toe. Probleem in hun redenering is echter dat Van Maasdijk Juliana al in 1950 tijdens de in hoofdstuk vier beschreven wintersportvakantie met Ann Orr-Lewis had gewezen op de buitenechtelijke escapades van Bernhard – en dus niet pas in 1955. Blijft overeind

dat Mulder en Koedijk met de introductie van Gerrie van Maasdijk een breder perspectief geven aan de gebeurtenissen op en rond Soestdijk in die dramatische jaren. Daar zouden anderen op voortborduren.

Brouwer geeft Juliana credit

In zijn beschouwing over de moeizame formatie van het vierde kabinet-Drees in 1956 draagt Jan Willem Brouwer nieuwe munitie aan voor de visie dat Juliana niet bepaald de weg kwijt was in dat crisisjaar. De vorstin zou de vorming van het kabinet uitstekend hebben begeleid. Op haar staatsrechtelijke optreden in 1956 viel niets, maar dan ook niets aan te merken. Ook Mulder en Koedijk hadden er al op gewezen dat aan Juliana tijdens het voorlezen van de troonrede op 18 september 1956, dus in volle crisis, niets te merken viel.³⁰ Dit alles staat haaks op het beeld van een labiele, beïnvloedbare koningin.

Brouwer gaat ook uitgebreid in op het toenmalige artikel 25 van de Grondwet dat bepaalde: 'De Koning richt zijn Huis naar eigen goedvinden in'. Hierop beriep Juliana zich om het door de commissie-Beel min of meer opgelegde ontslag van haar particulier secretaris en ander hofpersoneel te traineren. Volgens rechtsgeleerden, zo stelt Brouwer, moest dat artikel niet te letterlijk worden genomen en diende het staatshoofd ook toen al het algemeen belang in het oog te houden – zoals later, in 1983, letterlijk in de vernieuwde Grondwet kwam te staan.³¹

Brouwer stelt vast dat de geruchtenstroom rond Hofmans na 1952 wegebde en dat er een einde leek te zijn gekomen aan de conflictueuze betrekkingen tussen de koningin en haar ministers. Weliswaar sprak Juliana in 1955 minister-president Drees aan op de betrokkenheid van Bernhard bij de Bilderberg-conferenties, 'van scherpe conflicten tussen de koningin en het kabinet was echter geen sprake meer'.³² Hij vraagt zich af 'waarom de kwestie juist in het voorjaar van 1956 weer in de publiciteit kwam en toen meteen zo hoog opslaaide'.³³

Weenink en Daalder schetsen het Haagse perspectief

Hierna zijn het Wim Weenink en Hans Daalder die de hofkwestie belichten vanuit het perspectief van de Haagse politiek in hun biografieën van respectievelijk Johan Willem Beyen en Willem Drees. Weenink laat zakelijk zien welke rol minister van Buitenlandse Zaken Beyen in eerste instantie speelde als 'story killer': hij wist diverse door prins Bernhard ingestoken publicaties te voorkomen.³⁴ Daarna wordt duidelijk in wat voor spagaat Beyen in 1956 terecht kwam, nadat hij zich de woede van Juliana op de hals had gehaald en hoe hij min of meer werd vrijgepleit door de commissie-Van Hamel.³⁵ Weenink voegt dus aan de hofaffaire de affaire-Beyen toe. Opvallend is dat in de nalatenschap van Beyen vrijwel niets terug te vinden is over de door hem bezochte Oude Loo-conferentie van augustus 1953.³⁶

Net als Brouwer constateert ook de Drees-biograaf Daalder dat het na de staatsrechtelijke problemen in 1951/1952 tot 1955 rustig bleef aan het hof.³⁷

Aan de problemen begin jaren vijftig voegde Daalder nog wel de discussies rond prinses Armgard toe: Juliana en Wilhelmina keerden zich tegen de komst van Bernhards moeder naar Nederland en de prins zag daar de hand van Hofmans en ook de Piersons in.³⁸ Drees bleef benadrukken dat er zelfs nooit een staatsrechtelijk probleem was geweest: het optreden (en de woorden) van het staatshoofd waren immers altijd door het kabinet gedekt en de eenheid van de kroon was nooit verbroken. 'Ik blijf van mening dat 't in 1956 om een persoonlijke aangelegenheid ging en niet om een kwestie van wezenlijk constitutioneel belang.'³⁹

Formeel had de minister-president daarin natuurlijk volledig gelijk. Maar er was wel een probleem op Soestdijk (dat constitutionele gevolgen kon hebben) en ook volgens historicus Daalder stond Greet Hofmans aan de basis daarvan. 'Haar aanwezigheid werd een zo ernstige splijtzwam in het koninklijk gezin en de hofhouding, dat het koningschap gevaar liep.'⁴⁰ De ondertitel van zijn boek luidt dan ook niet voor niets: *De zaak-Hofmans en andere crises 1948-1958*. Tegelijkertijd nuanceert Daalder het verhaal dat Hofmans politieke invloed zocht. De beide keren dat zij (op initiatief van Juliana) met Drees sprak, uitte zij zich namelijk in nogal algemene religieuze termen, die erop neerkwamen dat de mens zich moest onderwerpen aan God.⁴¹

Ook meldt Daalder dat Drees aan Juliana kenbaar had gemaakt dat er over Hofmans zeer negatief werd gedacht. Een discussie met de koningin was volgens de minister-president als volgt verlopen:

Juliana: 'Vergelijken zij Mej. Hofmans werkelijk met Rasputin?'

Drees: 'Als persoon niet, maar wat positie betreft wel.'

De koningin vond die vergelijking verschrikkelijk.⁴²

Drees stelde zich volgens Daalder bewust terughoudend op tijdens de hofkwestie. Dat kwam niet alleen omdat hij meende dat er geen politiek conflict was, maar ook omdat Juliana in tijden van crisis haar taken uitstekend bleef uitvoeren, zoals het leiden van de formatie van het nieuwe kabinet (Drees IV). Daar kwam bij dat het voor Drees een uitgesproken privézaak was met wie de vorst contacten onderhield en dus dat 'de kwestie wie suggesties aan de Koningin geeft op zich zelf irrelevant' is,⁴³ zolang alles wat Juliana deed door de ministeriële verantwoordelijkheid gedekt was. En in zijn optiek was dat ook zo. Met een citaat van een Amerikaanse diplomaat benadrukt Daalder dat Juliana niet bepaald een weifelend type was: 'When Her Majesty decided to do something "no one, not even His Royal Highness, could convince her otherwise – she is an extremely determined person"'.⁴⁴

Giebels keert op zijn schreden terug

In 2007 kwam Lambert Giebels met een soort samenvattend overzichtswerk over de hofcrisis. Opmerkelijk is dat hij voor de oude benaming kiest en zijn boek *De Greet Hofmans-affaire* noemt. Dat is niet toevallig, want in de openingszin keert Giebels al meteen terug naar de klassieke 'Bernhard'-visie: 'Dat wat de Greet Hofmans-affaire is gaan heten, kwam voort uit groeiende onge-

rustheid van prins Bernhard en van de kabinetten-Drees over het feit dat koningin Juliana meer en meer onder invloed raakte van de paranormale gebedsgenezers Greet Hofmans'.⁴⁵

Giebels zet alle feiten nog eens op een rij. Hij begint traditiegetrouw met de problemen tussen Juliana en het kabinet in 1951/1952 en schrijft het gewijzigde standpunt van de vorstin inzake de gratieverlening van Lages toe aan de bijeenkomsten op het Oude Loo. 'Op de conferenties werd een religieus pacifisme gecultiveerd, waarvan de Hofmans-kring, en ook Juliana, was beziel. Ondanks het oudtestamentisch jargon van Kaiser verdroeg dit religieus pacifisme zich slecht met de mentaliteit van oog-om-oog-tand-om-tand, die de Oude Loo-kring ongetwijfeld zag als oorzaak van de herinvoering van de doodstraf in de naoorlogse strafrechtspraak'.⁴⁶

Terwijl Giebels in 1995 nog meende dat Willem Drees ten onrechte werd bekritiseerd vanwege zijn terughoudende optreden in de affaire, geeft hij de politicus twaalf jaar later zelf een veeg uit de pan. Volgens Giebels trad de minister-president veel te laat en veel te slap op tegen Juliana. Zo greep hij niet in toen de Oude Loo-conferenties begonnen, 'terwijl hij zelf vaststelde dat de koningin door haar begunstiging van de conferenties, wegens de kritiek die daar op bestaande godsdiensten werd uitgeoefend, haar symboolfunctie voor de eenheid van de natie op het spel zette'.⁴⁷ Bovendien bleef Drees te lang volhouden dat de vriendschap van de koningin met de gebedsgenezers een privézaak was die het kabinet niet aanging, omdat de politiek er geen rol in zou spelen.⁴⁸

Over Hofmans is Giebels eveneens minder positief gaan denken. Toch blijft hij van mening dat zij op Juliana een positieve uitwerking heeft gehad. De koningin zou overtuigd zijn geraakt van 'een heilige roeping', met als boodschap 'dat een niet door traditie, maar door God geleide vorstin haar onderdanen, die in topvorm uit de oorlog waren gekomen, tot een nieuw soort broederschap zou brengen'.⁴⁹ Dat is wat in de optiek van het Oude Loo een 'theocratie' moest zijn. Tegelijk moet Giebels toegeven dat Juliana's 'vriendschap met Greet Hofmans en haar inzet voor de Oude Loo-conferenties [...] niet de oorzaak, maar het gevolg van haar religieus pacifisme' waren⁵⁰ – en dat lijkt dan weer in tegenspraak met de eerder gedane bewering dat de kring van het Oude Loo verantwoordelijk was voor de gratiëring van Lages. Giebels constateert verder nog dat zowel Drees als De Quay in de periode 1952-1955 niets schrijft over Hofmans,⁵¹ dus dat zij toen blijkbaar niet als een probleem werd gezien.

Aan het rijtje intriganten op Soestdijk (Hofmans, Van Maasdijk) voegt Giebels Walraven van Heeckeren toe. Die zou Juliana hebben opgestookt tegen Bernhard en er bij haar op hebben aangedrongen Drees tot ingrijpen te bewegen. De minister-president moest ervoor zorgen dat de prins zijn betrokkenheid bij Bilderberg beëindigde. Ook volgens de commissie-Beel, zo meldt Giebels, was Van Heeckeren de belangrijkste stoorzender aan het hof.⁵²

Hoewel Giebels de Bernhard-visie volgt, is hij niet mals voor de prins. Hij

citeert onder meer uit de dagboeken van Gerbrandy, die de houding van Bernhard ‘door en door egoïstisch’ noemt.⁵³ De oude oorlogspremier meende dat de prins, die hij als de bron achter het artikel in *Der Spiegel* beschouwde, net als de koningin ieder contact met de pers diende te mijden.

De toon over Juliana blijft positief. De koningin had volgens Giebels tegenover de commissie-Beel concessies gedaan om Hofmans uit de wind te houden.⁵⁴ Bovendien koos Juliana uiteindelijk voor haar huwelijk en daarmee voor de monarchie en dat verantwoordelijkheidsbesef wordt door de auteur gewaardeerd. Lijnrecht tegen de sinds Hoflands *Tegels lichten* algemeen geaccepteerde visie in, prijst Giebels ook het verantwoordelijkheidsbesef van de hoofdredacteuren om in 1956 een tijdlang niets over de hofkwestie te publiceren⁵⁵ – dat is zoiets als vloeken in de journalistieke kerk.

Giebels gaat uitgebreider dan de meeste historici vóór hem in op de Oude Loo-conferenties. Hij noemt de bijeenkomsten antiautoritair en antigodsdienstig – waar Giebels antikerks moet hebben bedoeld – en voert de na twee conferenties afgeserveerde voorbereider Van Dijk op als de *deep throat* van de BVD.⁵⁶ Hij voegt daar nog aan toe dat volgens een van de inleiders in Apeldoorn, Gilles Quispel, de conferenties geïnfiltreerd waren door mensen van de CIA, die op hun beurt agenten van de KGB zouden hebben aangetrokken.⁵⁷ Onduidelijk is wie dat dan geweest zouden moeten zijn. Ook suggereert hij dat de CIA Gustav Jung ervan had weerhouden naar Apeldoorn te komen. Probleem van *De Greet Hofmans-affaire* is dat Giebels in dit boek niet aan bronvermelding doet.

Fasseur bevestigt de Bernhard-visie

In 2008 verscheen van Cees Fasseur een monografie over de huwelijks crisis van Juliana en Bernhard. Hij had toestemming gekregen de relevante documentatie in het Koninklijk Huisarchief in te zien. Eerder had hij op basis van bronnen uit dat privéarchief een tweedelige biografie van koningin Wilhelmina geschreven. Dat was blijkbaar tot tevredenheid van koningin Beatrix geschied en dus werd de Leidse jurist gevraagd een monografie te schrijven over *Juliana & Bernhard*, zoals de even eenvoudige als doeltreffende titel uiteindelijk luidde. De ondertitel geeft een verduidelijking: *Het verhaal van een huwelijk – de jaren 1936-1956*.

Fasseur geeft op basis van persoonlijke documenten inzicht in de problemen die in de jaren vijftig waren gerezen tussen de toenmalige koningin en prins. Hij mocht ook het tot dan toe altijd angstvallig geheimgehouden rapport van de commissie-Beel openbaar maken. Fasseur mocht echter niet alles inzien: zo lag er een embargo van vijftig jaar op vermoedelijk de meest interessante bron: de dagboeken van koningin Juliana. Die zullen pas in 2054 openbaar worden.

Toch bleef er genoeg over aan brieven, verslagen en aantekeningen om een beeld te schetsen van de problematische verhouding tussen Juliana en Bernhard, die uitmondde in de crisis van 1956. Fasseur spreekt in dat verband

overigens niet meer van een Greet Hofmans-affaire. Sterker nog: hij nuanceert de betrokkenheid van de doorgeefster bij de hofperikelen. Volgens Fasseur waren de echte boosdoeners Walraven en Rita van Heeckeren en Gerrie van Maasdijk. Omdat zij een wig wilden drijven tussen vorstin en prins, brachten zij de monarchie aan het wankelen. Fasseur meent dat de beïnvloedbare Juliana haar oren te zeer liet hangen naar haar Baarnse vriendenkring. Daarmee was zij de bron van de hofproblemen. Maar dankzij Bernhard was het uiteindelijk allemaal toch weer goed gekomen.

Fasseur citeert uitgebreid uit de documenten die hij heeft aangetroffen.⁵⁸ Op basis van zijn bronnenanalyse komt Fasseur tot de conclusie dat Juliana al tijdens de Tweede Wereldoorlog op de hoogte was van het overspel van prins Bernhard, onder meer met Ann Orr-Lewis. Zij zou daar geen problemen mee gehad hebben en de ontrouw van haar echtgenoot hebben aanvaard. ‘Van zijn vriendinnen lijkt zij nooit een punt te hebben gemaakt, als wij althans Bernhard mogen geloven.’⁵⁹

Overspel hoorde er volgens Fasseur in de hogere kringen nou eenmaal bij. Pas in de jaren vijftig zou Juliana, dankzij het gestook vanuit ‘Baarn’, problemen zijn gaan maken over het gedrag van de prins. ‘Na 1950 – aldus Fasseur – brak voor het gezin op Soestdijk een zware tijd aan. Bernhard wenste zijn gedrag niet of slechts ten dele te conformeren aan wat van hem in zijn positie werd verwacht of aan de regels van het glazen huis waarin hij leefde. Wat wel

Begin 1950 lijkt het nog koek en ei tussen prins Bernhard en de perssecretaris van het hof, Gerrie van Maasdijk (tweede van links). Tijdens een persconferentie in Den Haag op 22 maart geeft de prins de pers de gelegenheid vragen te stellen over zijn aanstaande goodwilltoer. Tussen Van Maasdijk en de prins zit directeur van de RVD Joop Landré. Hij zou ruim een jaar later de eerste Oude Loo-conferentie bijwonen.

veranderde, was de bereidheid van Juliana dat gedrag te accepteren. Zaken die zij vroeger als min of meer vanzelfsprekend had aanvaard, werden in het vervolg afgekeurd.⁶⁰

Onder anderen Gerrie van Maasdijk klapte tegenover Juliana en Armgard uit de school over de buitenechtelijke escapades van Bernhard. Ook de prins had hij daarop aangesproken. Zoals te verwachten was, bleek die 'van deze opdringerigheid en bemoeizucht met zijn privé zaken totaal niet gediend'.⁶¹ Het leidde tot de definitieve breuk tussen Bernhard en Van Maasdijk, maar ook tot een verwijdering met Juliana. De vorstin bleek niet alleen vatbaar voor 'de inblazingen van Van Maasdijk', maar zij onderging ook 'de invloed van de kring van personen die zich om Greet Hofmans had geschaard. Dit proces moest op den duur haar huwelijk met Bernhard onder druk zetten'.⁶²

Juliana keerde zich niet alleen tegen het buitenechtelijke gedrag van Bernhard, zij wenste evenmin dat diens moeder Armgard in Hilversum zou komen wonen, dus bij haar (en haar dochters) in de buurt. Ook achter dat verzet ontwaarde Bernhard – net als anderen die op weerwoord van Juliana stuitten – de geest van Hofmans.⁶³ Tegen (de nabijheid van) Bernhards secretaresse Kokkie Gilles en Armgards levensgezel Aleksei Pantchouldzew uitte Juliana eveneens bezwaren. Dat zij bovendien eiste dat Bernhard stopte met de Bilderberg-conferenties, zou volgens Fasseur vooral het gevolg zijn geweest van het gedram van Walraven van Heeckeren.⁶⁴ De particulier secretaris van de koningin vermoedde dat Bernhard bezig was een complot te smeden tegen zijn bazin. Over de Van Heeckerens oordeelt Fasseur scherp.

Geleidelijk leek de invloed van Van Heeckeren op het staatsrechtelijk doen en laten van de koningin te groeien, terwijl die van [directeur van het kabinet der Koningin] Tellegen navenant afnam. Was hij het instrument van Hofmans of handelde hij op eigen initiatief? Vermoedelijk was het een combinatie van beide. De pedante en eigenwijze Van Heeckeren, die onmogelijk een groot politiek licht kon worden genoemd, en zijn vrouw Rita behoorden tot het einde toe tot Hofmans' trouwste volgelingen. Ook de invloed van zijn moeder, de grootmeesteres, moet niet worden onderschat.⁶⁵

Volgens Fasseur is het 'bijna verbazingwekkend' dat Juliana ondanks de adviezen van Van Heeckeren en anderen uit de Baarnse kring 'toch nog de staatsrechtelijke beperkingen van haar positie in het oog had weten te houden'. En ook was de koningin 'nooit regelrecht tegen de besluiten van haar ministers ingegaan'.⁶⁶ In navolging van eerdere auteurs concludeerde Fasseur dat Juliana in haar werk nooit haar boekje te buiten was gegaan en in 1956 normaal functioneerde als staatshoofd en onder meer tijdens de formatie uitstekend werk leverde. Ook, zo stelt Fasseur, 'was Juliana zich goed bewust van de grondwettelijke verhouding tussen staatshoofd en ministers; zij beseftte dat haar handelingsvrijheid beperkt was'.⁶⁷

Volgens Cees Fasseur behoorde Walraven van Heeckeren, hier bij het Oude Loo, samen met zijn vrouw Rita en Gerrie van Maasdijk tot de belangrijkste intriganten in het hofconflict.

Fasseur signaleert eveneens dat Drees bij voortduring bleef ontkennen dat er sprake was van een constitutioneel probleem tussen koningin en kabinet. Bovendien vond de minister-president dat Juliana zich door iedereen mocht laten adviseren: 'Wanneer de koningin bijzonder vertrouwen stelde in mejufvrouw Hofmans, was dat een zaak van Hare Majesteit, zolang het maar binnen de staatsrechtelijke perken bleef'.⁶⁸ En blijkbaar bleef het dat.

Voor Fasseur is het lastig om de visie van Wilhelmina op Hofmans te duiden. Hij begrijpt niet dat de oude vorstin zo onvoorwaardelijk de kant van haar dochter koos en vindt het kwalijk dat zij Juliana niet had gewaarschuwd zich 'te zeer door de nieuwkomer op het paleis te laten beïnvloeden'.⁶⁹ Wellicht zag Juliana's moeder het probleem niet of vond zij Bernhard en Armgard gevaarlijker dan Hofmans? Net als de commissie-Beel onderschrijft Fasseur in zijn eindafweging geheel de standpunten van Bernhard.

Fasseur over het Oude Loo

Fasseur concludeert dat Juliana wat betreft de bijeenkomsten op het Oude Loo ernstige inschattingsfouten maakte. 'Wat Juliana als privépersoon nastreefde, kon zij zich in het ambt van staatshoofd niet permitteren. Dit heeft zij onvoldoende ingezien. Haar besluit de conferenties openlijk te blijven steunen, vervreemde haar van de christelijke partijen en kerken.'⁷⁰ Hier sluit Fasseur aan bij de opmerkingen van Giebels en Daalder dat 'in kerkelijke kringen onrust ontstond over de geringschattende wijze waarop in de Oude Loo-conferenties over de rol der kerken werd gesproken'.⁷¹ Geen van de drie auteurs komt echter met een onderbouwing van die stelling. Het blijft bij een verwijzing naar de felle taal van het echtpaar Gerbrandy richting de 'heidense' Greet Hofmans, die 'symptomatisch zou zijn voor de in protestants-orthodoxe en katholieke kring bestaande diepe weerzin tegen de Hofmangroep'.⁷² Behalve bij het handjevol dominees dat het Oude Loo had bezocht, was de bekendheid met de conferenties zo gering dat veel Nederlanders zelfs niet eens van het bestaan op de hoogte waren. Tegenover Van Hamel had Juliana zelfs benadrukt dat de beslotenheid van de conferenties mede bedoeld was om de kerken en de 'anti-Hofmangroepen' niet voor het hoofd te stoten. Bovendien had zij de kritiek die uit kerkelijke hoek tegen Hofmans was geventileerd, gepareerd met: 'eenvoudig bidden kan toch niet in strijd met de wet zijn?'⁷³

Dat was het zeker niet, maar volgens Fasseur bewoog Juliana zich in politiek opzicht 'op glad ijs' wat het Oude Loo betrof. 'Nederland in de Koude Oorlog vroeg niet om vredesacties. Daar werd de hand van de communisten in gezien en vaak niet zonder reden. De vredesbeweging "de 3e weg", die een gelijknamig tweewekelijks blad uitgaf en "Juliana de Vredelievende" van harte steunde, gold als een clubje fellow-travellers dat met Moskou heulde uit angst voor een atoomoorlog. Het vaderland had aan hen geen boodschap. Het zette zijn kaarten op Amerika en de NAVO'.⁷⁴ Eerder al is duidelijk gemaakt dat de relatie tussen het Oude Loo en De Derde Weg in personele zin niet of nauwelijks bestond en ook Fasseur geeft aan dat Juliana zelf evenmin

aangemerkt wilde worden ‘als een “fellow-traveller” der communisten of iets van dien aard. Dat ligt ver van mij’.⁷⁵

Hoewel Fasseur dus aansluit bij het traditionele verhaal dat Bernhard de redder is geweest van de monarchie en de schuld voor de problemen bij (de vrienden van) Juliana lag, beseft hij terdege dat de afloop van de affaire voor de vorstin uitermate pijnlijk moet zijn geweest. ‘Zij moet zich zeer verlaten en geïsoleerd hebben gevoeld toen de band met de Baarnse geestverwanten zo abrupt moest worden doorsneden.’⁷⁶

Van der Zijl en anderen ondermijnen Bernhards imago

Fasseur en veel auteurs vóór hem bekeken de huwelijks crisis vooral door de bril van Bernhard. ‘Als we Bernhard mogen geloven’, schreef Fasseur al voorzichtigheidshalve. Dat is inderdaad maar zeer de vraag. De prins is niet bepaald een betrouwbare informant gebleken, zoals Annejet van der Zijl duidelijk heeft gemaakt in *Bernhard – Een verborgen geschiedenis*. Hoewel ze voor haar proefschrift vooral het leven van de prins tot aan zijn huwelijk in 1936 heeft onderzocht (voor de periode daarna ontbraken relevante toegankelijke bronnen), toont ze aan dat Bernhard het met de waarheid niet zo nauw nam en dat hij een talent had de publieke opinie te mobiliseren.⁷⁷ Alles werd ondergeschikt gemaakt aan zijn eigen imago – en dat van zijn moeder. Dat was in zijn jeugd al zo en het lijkt weinig waarschijnlijk dat hij daar ná zijn huwelijk met Juliana ineens mee stopte. Integendeel: zoals gezegd deinsde hij er niet voor terug om te pas en te onpas zijn visie op de gang der dingen weer te geven. Van der Zijl geeft aan dat ook in de hofcrisis van de jaren vijftig Juliana niet was opgewassen tegen de prins – zeker niet wat het genereren van welgevallige publiciteit betrof.⁷⁸

Net als Annejet van der Zijl schildert ook Gerard Aalders de prins in diverse publicaties uitermate negatief af. Waar Van der Zijl eigenlijk ophoudt in 1937, gaat hij met name in *Niets was wat het leek* veel verder. De prins mocht dan ‘charmant, charismatisch, aardig, attent, begaan, humoristisch en doortastend’ zijn, hij was toch vooral ‘inhalig, gierig, zelfzuchtig, egocentrisch en omkoopbaar’ en ‘loog en bedroog hij wanneer hem dat uitkwam’.⁷⁹ Volgens Aalders is er bovendien ‘nauwelijks een minister of gezagsdrager geweest die zich openlijk tegen hem durfde te verzetten, laat staan hem een halt toe te roepen’.⁸⁰

De belangrijkste les die uit de boeken van Aalders en Van der Zijl kan worden getrokken, is dat alles wat we via prins Bernhard hebben overgeleverd gekregen met een korrel zout dient te worden genomen – of wellicht zelfs genegeerd moet worden of simpelweg omgekeerd tegen het licht dient te worden gehouden. Dat geldt bijvoorbeeld voor veel van wat we denken te weten over de crisis van 1956, over Hofmans en de Oude Loo-conferenties. De ‘kennis’ daarover is voor een niet onbelangrijk deel gebaseerd op wat Bernhard, rechtstreeks maar veel vaker nog *off the record*, heeft verteld. Wat hij naar buiten bracht, stond niet zozeer in functie van de historische waarheid, maar vooral

van zijn eigen imago. Hij probeerde daarmee weg te komen door een schalks beeld van zichzelf te creëren, zichzelf als schavuit, als een charmante deugniet neer te zetten. Bovendien beriep Bernhard zich op 'een selectief geheugen'.⁸¹

Dat de prins er niet voor terugdeinsde om over de rug van zijn naasten zijn eigen reputatie op te krikken, is inmiddels wel duidelijk.⁸² En terwijl het beeld van Bernhard kantelt, lijkt ook de visie op Juliana een herwaardering te ondergaan. Zo schetste Bert van Nieuwenhuizen in *Juliana, maatschappelijk werker met een kroon* al in 2004 het beeld van een krachtadige prinses tijdens de Tweede Wereldoorlog: 'Voor alles was Juliana in haar Canadese jaren een invloedrijk netwerkster en een ambassadrice voor de Nederlandse, de Europese en de geallieerde zaak'.⁸³ Jolande Withuis bevestigt en onderbouwt dat in *Juliana's vergeten oorlog*.⁸⁴ Juliana zat niet als een 'gewone' huisvrouw in Canada braaf haar dochttertjes op te voeden, maar zette zich nadrukkelijk in voor de belangen van het bezette vaderland. De prinses maakte tijdens de oorlog veel reizen, hield tal van toespraken, sprak militairen bemoedigend toe, kweekte veel goodwill in de Verenigde Staten en knoopte goede betrekkingen aan met de Amerikaanse president Franklin Roosevelt en vooral met diens vrouw Eleanor. Het imago van de 'gewone' Juliana lijkt dan ook in tegenspraak met haar zelfverzekerde optreden tijdens de oorlog en daarna, zoals in de aanloop naar het staatsbezoek aan de Verenigde Staten in 1952. Het tuttige beeld van de moederlijke Juliana lijkt volgens Withuis door mannen als prins Bernhard en de historicus Lou de Jong tamelijk doelbewust te zijn uitgedragen.⁸⁵

Tellegen en het Bernhard-kamp

Tegen de trend van een soort rehabilitatie van Juliana in, staan de in 2014 verschenen biografieën van Jan de Quay en Marie Anne Tellegen.⁸⁶ Volgens Cees Meijer meende de katholieke politicus De Quay 'dat de grootste schuld in de kwestie rond de gebedsgenezers bij Juliana lag'.⁸⁷ Veel meer staat er niet over de affaire omdat De Quay pas in 1958 minister-president werd, toen de storm al was geluwd.

Marie Anne Tellegen was veel directer bij de crisis betrokken. Zij was van 1945 tot 1959 immers directeur van het Kabinet der Koningin en als zodanig intermediair tussen Juliana en de ministers. Biograaf Wim Weenink maakt duidelijk dat zij tot het Bernhard-kamp behoorde, net als haar vriend Wim Beyen en de katholieke voorman Louis Beel, met wie ze eveneens vertrouwelijk omging.⁸⁸ Tellegen moest niets hebben van Hofmans en steunde in het conflict de prins – ook al had ze grote moeite met diens overspelige gedrag. Zo adviseerde zij Juliana uitdrukkelijk niet toe te geven aan Bernhards wens zijn maîtresse Ann Or Lewis mee te nemen op wintersportvakantie met het gezin naar Val d'Isère.⁸⁹

Tellegen had een hekel aan Van Maasdijk en had het ook niet zo op Juliana's particulier secretaris Walraven van Heeckeren. Zij verfoeide met name diens openlijk geventileerde haat jegens Bernhard. Daarover schreef ze in de herfst van 1951 een 'vermanende' brief aan 'lieve chef' Juliana. Het zijn harde

woorden. 'Wie jouw man op een dergelijke wijze aantast en beledigt, tast jou aan en beledigt jou. Laat toch niemand in twijfel dat je dit niet tolereert, dat je je man hooghoudt, dat je van een ieder loyaliteit verwacht. Want anders, waarheen voert dan je weg? Naar eenzaamheid, gruwelijke eenzaamheid.'⁹⁰

Met deze voorspellende brief ging Tellegen overduidelijk haar ambtelijke boekje te buiten. Maar het wordt haar niet verweten, integendeel: Weenink roemt ook in dit geval haar integriteit. Opvallend is dat Walraven van Heeckeren er in de geschiedschrijving bij soortgelijke vermaningen heel anders van afkomt: hem wordt juist nagedragen geen rekening te houden met de vereisten van zijn functie en zich ook te bemoeien met privé zaken van de vorstin – zoals het door hem met afschuw gadeslagen en voor Juliana als vernederend ervaren overspel van de prins. Komt dat omdat Tellegen aan de winnende kant stond en Van Heeckeren tot het verliezerskamp behoorde in het conflict tussen Juliana en Bernhard?

Hoe het ook zij, de communis opinio over de hofcrisis lijkt het beste te worden samengevat door Cees Fasseur in zijn boek over het huwelijk van Juliana en Bernhard.

Achteraf kunnen wij vaststellen dat *Der Spiegel* Nederland en het koningshuis een grote dienst heeft bewezen door met zijn sensationele onthullingen te komen. Het valt moeilijk in te zien hoe anders, dus achter de schermen, een bevredigende oplossing had kunnen worden gevonden voor een probleem dat onoplosbaar leek. Daarvoor was Juliana in haar persoonlijke leven te zeer onder invloed van Hofmans en haar aanhangers geraakt. Het krediet voor het forceren van een beslissing in de crisis komt Bernhard toe. Hij vervulde de als altijd ondankbare rol van klokkenluider.⁹¹

Maar deze visie is, zeker gezien vanuit het perspectief van Juliana en haar vriendenkring van het Oude Loo, te eenzijdig. Met deze studie is getracht een ander, genuanceerder beeld van de kwestie te geven.